

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА СЕРЕДИНИ ХУП ст.: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

© Пасічник М.С., 2001

Дано характеристику державного апарату, який сформувався в Україні у ході національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького і не був однорідний щодо свого складу. Аналізуються соціально-політичне становище і зовнішня політика України другої половини XVII ст.

The article contains characteristics of the state government formed during the national war with B.Khmelnitskiy ahead. It includes social and political state and foreign relations of Ukraine in the second half of XVIIcent.

На початку XVII ст., ще за гетьмана П.Сагайдачного, українське козацтво стало проїматися ширшими національними інтересами, обороняючи православну віру. Але поза тим боролось за свої станові права та інтереси і обстоювало вже досить виразні національні чи державні ідеали. Саме тоді починає народжуватися національно-державна ідея. Навіть представники міщанських братств, серед яких уперше з'являється ідея боротьби за українську народність, розуміли національну боротьбу лише як боротьбу за релігійні інтереси: поняття релігійні тоді ототожнювалися з поняттями національними. Звісно, за таких умов ні Хмельницький, ні його найближчі прихильники, здебільшого також старшини реєстрового та запорізького війська як організатори національно-визвольного руху, не могли ставити собі яких-небудь ширших завдань, крім поліпшення становища козацтва. Ніяких планів відірвати Україну від Польщі та утворити українську державу Хмельницький в той час ще не мав. Вихований в польських школах і пройнятий духом польської культури й польського державного права, він не міг захопитися якоюсь іншою ідеєю, крім боротьби за певні зміни в становищі українського населення на підставі польських зразків і в межах польської держави. “Хмельницький, – пише В. Антонович, – не уявляв собі іншого громадського ладу поза тим, в якому виріс і який тільки й знав. Він хотів такого укладу, щоб позбувшись спольщеної шляхти і релігійного утиску, заховавши тільки залежність від короля, можна було створити з козаччини, а особливо з старшини, якусь свою, рідну шляхту. За часів Б. Хмельницького всі хоч трохи помітні своєю освітою люди, домагаючись самостійності, розуміли під нею польські державні форми – тільки з національними елементами” [1].

Розпочавши національно-визвольну війну, яка деякими своїми рисами нагадувала німецькі рухи часів реформації, Україна переживала її як так звану селянську війну, оскільки головною рушійною силою у ній було селянство. Як за сто років до того у Німеччині, так і в Україні з 1648 року на чолі руху стала верства дрібної шляхти, військових землевласників. Українська дрібна шляхта соціально мало чим відрізнялася від козацтва. У перших звістках про національно-визвольну війну Хмельницького натрапляємо на повідомлення про покаянену шляхту, яка “препомъневши вокации своєї възгоръдивши свободою, волностию и милостію отъчизны, а удавъши се до ребеллизантовъ козаковъ... з хлопством побунтованым до себе в компанію прибраным гультайством и пустошила маестности своїх сусідів-поляків” [2].

У німецьких соціальних рухах часів реформації класові суперечності досить швидко зробили неможливим союз селянства й дрібної шляхти. В Україні було інакше. Не досить міцне “підданство” селянських мас панам та поповнення нової провідної верстви козацтва

такими елементами, які ще перед національно-визвольною війною “на греблю ходили”, утворили ґрунт для поширення ідеї безкласового суспільства “без холопа і без пана”.

На першому етапі своєї діяльності Хмельницький довго не міг визначитись у своїх політичних планах перебудови Речі Посполитої. Він намагався зміцнити владу польського короля з метою обмеження магнатсько-шляхетської сваволі і на польський престол посадити монарха некаатолика для “захисту вольностей національно-православних”. Здобувши перемогу над поляками під Жовтими Водами і Корсунем, потім під Пилявою, дійшовши аж до Львова та Замостя, Б. Хмельницький замість того, щоб завдати рішучого удару ворогові, завагався і припинив дальший наступ. Він побачив, що його виступ несподівано для нього самого обернувся в національно-визвольну війну, а це не вкладалося в рамки тих планів, з якими він його починав. Саме в цей час польський король Владислав помер, і поляки обрали королем Яна Казимира, який погодився укласти мир на відповідних взаємовигідних, здавалось би, умовах. Тому, одержавши від Казимира листа з усякими обіцянками, Хмельницький заявив його послові, що він тепер “признає своє підданство королю і вертається на Запоріжжя, щоб спокійно чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів”[3].

Очевидно, цим можна пояснити, чому Б. Хмельницький під час свого наступу проти Речі Посполитої не підтримав народного антипольського руху в Східній Галичині. Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви. Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана. Він зрозумів, що настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення своєї окремої української держави.

Переговори з польськими делегатами, що незабаром приїхали до гетьмана, ні до чого не привели. Хмельницький вже не хотів говорити про вузько козацькі справи, рішуче заявив: “Уже я доказав те, об чім ніколи не мислив, і далі докажу те, що надумав: виб’ю з лядської неволі український народ! А ще первіше я воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру. В цій війні pomoже мені вся чернь, по Люблин, по Краків. І я від черні не відступлю, бо то наша права рука!” [4].

Україна і Річ Посполита почали готуватися до нової війни. Для боротьби проти польської шляхти з великим натхненням піднімається значна частина народних мас. До війська йдуть люди з усіх станів: селяни, міщани, дрібна покозачена шляхта, духовенство. Армія Б. Хмельницького знову виростає в могутню силу. Проте, вважаємо, зручний момент для початку національно-визвольної війни був згаяний. Польська шляхта після перших невдач встигла зібрати нові сили проти України. Окрім того, татари були ненадійними союзниками і у вирішальні моменти боротьби не раз зраджували Хмельницького. Тому дальша боротьба з поляками набуває затяжного характеру і не дає бажаних результатів. Спочатку, як було зазначено, доходить до Зборівського компромісного договору, а потім до ще важчого Білоцерківського договору.

Фактично вже Зборівським договором закінчується перший етап Хмельниччини – період успіхів і перемог. У наступному етапі аж до своєї смерті гетьман із своїми однодумцями змушений продовжувати боротьбу, долаючи на шляху оборони своєї козацької держави великі труднощі. Зборівський договір засвідчив, що воєнна сила Речі Посполитої не була зламана. Але найгірше було те, що Зборівський договір посіяв недовіру між провідною козацькою верствою і рядовим козацтвом та селянством.

Цю проблему необхідно пов'язати і з економічним фактором козацтва. Ще російський історик М. Покровський зазначав, що земельна власність козацької верстви в Україні перед національно-визвольною війною і після неї мала буржуазний характер. “Буржуазність” козацької власності полягала у способі користування землею, у способі вироблення продукції. Козацтво й само працювало, і користувалося найманою працею. Про поширення найманої праці в Україні тих часів у літописі Самовидця згадується, що в час так званої Збараської війни “трудно было о наймыта”. Грошове господарство перед Хмельниччиною вже було поширене в Україні. Видимою ознакою цього був наплив в Україну єврейства. Магнати для інтенсифікації господарства і для ліпшого оподаткування маєтків і підданих зверталися до єврейських факторів. Не тільки лихварський капітал пустив коріння в Україні, але й капітал промисловий: використання лісових багатств України, переробка продуктів сільського господарства (горілка, пиво), а також хліборобство і скотарство на експорт [5]. Літопис Самовидця налічує низку професій тодішнього робітництва в Україні. Цей пролетаріат (за виразом Самовидця “гультяйства”) складався з броварників, винників, могольників, будників, наймитів, пастухів [6]. Чи була панщина і “послушенство” посполитих шляхті потребою, викликаною економічним станом України? Чи була феодальна шляхта справді необхідною і незамінною частиною суспільного виробництва до Хмельниччини, чи відіграла вона корисну організаційну роль у народному господарстві? Історичні джерела дають на це заперечну відповідь.

Панщина й “послушенські” відносини виникли в основному внаслідок економічної залежності дрібного селянина від власника, який давав йому інвентар, позичав збіжжя, наділяв його землею тощо. Особливо в процесі переходу від форм натурального господарства до грошового без кредиту селянське господарство не могло зробити й кроку. Пан у цих обставинах був організатором господарства й захисником хліборобської праці, бо володіння землею було пов'язане з військовою повинністю.

Можна погодитися з міркуваннями В. Смоля та В. Степанкова, що важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі й торгівлі, зміни у соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, “буржуазних” відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньо-політичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль [7]. Як уже було зазначено, повернення народного господарства в Україні до натуральних форм господарювання і обміну (внаслідок відірваності від західноєвропейських ринків) катастрофічно вплинуло на всю соціально-політичну структуру козацької держави. Революційний процес в Україні був перерваний. Богдан Хмельницький і його наступники були змушені зверху насаджувати “звике послушенство” посполитих новим власникам земель. Козацька держава, щоб не розпасти, будувала військово-адміністративний апарат на основі сталого, невинного “послушенства”. У цьому була велика небезпека і загроза для козацької держави, тому що ненависть посполитих до панщини, яка була скасована “козацькою шаблею”, а тепер відновлена, переносилась на ту державу, яка панщину допускала і силою насаджувала “послушенство”.

Спроби Хмельницького будувати державний апарат на підставі “звиклого послушенства” колишніх шляхетських підданих, що мали відбувати повинності козацькій старшині, були крайніми засобами, до яких він вдавався заради зміцнення влади. Проте вони не зміцнили, а зруйнували козацьку державу. Нова панщина викликала ще більшу ненависть,

ніж старе передвоєнне “послушенство”, що психологічно цілком зрозуміло. Гострі суперечності зростали в молодій козацькій державі, і тільки авторитет Б. Хмельницького стримував громадянську війну. Після смерті гетьмана підняла голос чернь, яка й раніше була невдоволена політикою Хмельницького. Тепер, ставши в опозицію проти нового гетьмана Івана Виговського, який енергійно втручався в політику, вимагала: “Тылко, гды станеть зуполная рада, а вся чернь Днѣпровая единомыслѣна будетъ съ чернью городовою, тогда же... вольно будетъ войску Запорожскому, всей черни того жъ его милость пана Ивана Выговского улюбивши на гетьманство принять” (лист М. Пушкаря до Д. Барабаша від 8.11.1658 р.) [8].

Цей розбрат у Війську Запорізькому відчував ще гетьман Богдан Хмельницький і тому в останні роки життя всі свої сили спрямовував на те, щоб прорвати економічну блокаду, оживити торгівлю і встановити зв'язки із Західною Європою. Лише за таких обставин можна було б здобути кошти на утримання державного апарату управління. Треба зазначити, що в безпосередньому зв'язку з фінансовими труднощами, яких зазнала козацька держава через відірваність від країн Західної Європи, будувались ті плани поділу Польщі, що їх невпинно висував козацький уряд в останні роки життя Б. Хмельницького.

Невщухаюча боротьба між Річчю Посполитою та Україною тривала. І чим далі, тим більше обидва народи прирікали себе на руїну. Незважаючи на успіхи, Хмельниччина своєї мети, тобто автономії України, не досягнула, хоч докладала неймовірних зусиль і використовувала всі можливі політичні комбінації. Варто згадати деякі політичні заходи Б. Хмельницького:

По-перше, він вдався до союзу з татарами, щоб помститися полякам за кривди і здобути привілеї для церкви, школи і козацтва, тобто для духовенства і нової руської шляхти на якнайвіддаленіших територіях. Проте виконання цього задуму повністю не вдалося, тому що татари найперше домагалися досягти своєї власної політики – жодній із сторін не дати великої переваги. Не один раз Б. Хмельницький був близький до здійснення своїх планів і міг не тільки знищити польське військо, але й короля захопити в полон, але хан зупиняв його і примушував до укладення угоди на не вигідних мінімальних поступках. Так сталося під Зборовом, так було під Берестечком, цим же закінчилося і під Жванцем.

По-друге, не задоволений своїм союзником, гетьман хапається за іншу ідею і намагається утворити союз із трьох держав шляхом одруження свого сина з донькою молдавського господаря Лупула і цим самим автоматично об'єднатися ще й з Литвою, яка була династично пов'язана з Молдавією. Але й цей план зазнає краху через заходи семигородського князя і Речі Посполитої, які боялися такого союзу.

Великі невдачі та незадоволення народних мас війною зумовлюють у 1654 р. угоду з Москвою в Переяславі [9]. Проте в цьому союзі Б. Хмельницький втримався недовго. Коли ж і Москва зазіхнула на автономію України, тоді Хмельницький поза плечима московського уряду з метою залякати Москвою та задля поділу Речі Посполитої увійшов у новий союз із Швецією та Угорщиною.

З цього часу він усі свої сили спрямовує проти Москви. На козацькій раді ухвалюють рішення розпочати боротьбу проти Москви; виряджають послів на Волощину і Молдавію, до Семигородського князя Ракоція і в Крим, а також до Швеції [10]. Склався великий союз, що мав атакувати, з одного боку, Москву, а з іншого – Річ Посполиту. Московський посол у Чигирині Бутурлін відчував, що проти Москви готуються якісь акції, але нічого певного не міг дізнатися. Хмельницький відрядив один козацький полк проти Речі Посполитої на допомогу Ракоцію, а згодом планувалась мала кампанія проти Москви. Але гетьман важко

захворів і несподівано помер. Останній заповіт Хмельницького своїм наступникам був такий: “Треба відступити від царя!”. Отож, не встиг Б. Хмельницький реалізувати своїх планів у зовнішній та внутрішній політиці. Присяга в Переяславі 1654 р., на яку гетьман дивився як на тимчасову комбінацію, була інакше сприйнята простим народом. Проте Хмельницький не опублікував “статей” з Москвою, і тому найближчі його прибічники добре не знали їхнього змісту [11].

Авторитет Б. Хмельницького в народних масах був надзвичайно великий. Він прагнув прибрати до своїх рук усю державну владу, був, власне, диктатором, “самодержцем руським”, як він себе іноді називав. У ролі єдиновладця Б. Хмельницькому вдавалось утримуватися завдяки високим особистим якостям: “хоризма, так називається надзвичайна властивість, через яку її (особу) оцінюють як обдаровану надприродними або надлюдськими силами, як посланого богом чи зразкового вождя” [12].

Піддані Війська Запорозького ставились до особи Б. Хмельницького типово “хоризмастично”. Він був для них “Богом даний”. Повага до гетьмана панує не лише в найближчому оточенні Б. Хмельницького, але й на периферії козацької держави. Таке своє ставлення до гетьмана виявляли українці і перед чужинцями. Зокрема, на закиди боярина Ртищева та думного дяка Алмаза Іванова, що уряд Богдана Хмельницького приймає у себе, всупереч умовам, чужоземних послів навіть “сь противними дьлом”, не повідомляючи про це Москву, гетьманські послі Тетеря з товаришами говорили, “что то прямая правда; только де надобно о томъ о всемъ выговорить гетману самому в лицо..., а имъ де всего того къ гетману выговаривать нельзь” [13].

Козацька старшина не посміла допитуватися за життя Б. Хмельницького про зміст “березневих статей”. Лише після його смерті 25 серпня 1657 р. на козацькій раді “начальные люди й все войско, выслушавъ государеву грамоту, говорили промежь себя въ радъ гетманскому сыну Юрью Хмельницкому й писарю Ивану Выговскому, чтобъ они показали всему войску те статьи все, о чомъ царскому величеству били челом гетманъ Богданъ Хмельницкий й все войско запорожское... а мы де всемъ войском того, чемъ насъ противъ нашего войскового челобитья великий государь... пожаловаль й до сего часу невыдаёмъ” [14].

На козацькій раді в Чигирині після смерті Хмельницького “звляща з посполитыхъ козаковъ тые голосы призывають молодого Хмельницкого й просят оного, жебы тотъ урядъ справогал на месцу отцовскомъ”. Неповнолітність Юрія Хмельницького в очах “черні” не була перешкодою для обрання його гетьманом, бо для черні важливо, що Юрась був із роду Хмельницьких: “Жебитая слава была, же Хмельницкий гетманомъ” [15].

На перешкоді здійснення планам Хмельницького стали не тільки факти випадкового характеру, як смерть старшого, дуже обдарованого сина Тимоша і молодість та нездатність Юрія до управління козацькою державою, але також і зовнішні обставини. Зокрема, не в інтересах Москви було зміцнення роду Хмельницького, популярності і авторитету цього прізвища. Московському урядові було відомо, що наступником Б. Хмельницького в гетьманському уряді має бути його син Юрій (про це надійшло повідомлення окольничого Федора Бутурліна). Проте Москва була зацікавлена, щоб в Україні хоч на деякий час було безгетьманство. Вона підтримує в Україні “виборний принцип” і допитується, чи всі формальності дотримано при виборі нового гетьмана. Дізнавшись про смерть Хмельницького, московський уряд посилає в Україну стольника Кікіна з грамотою до “Війська Запорозького”: “...й онъ Юрьи отъ всего войска гетманомъ обранъ или нетъ, про то царскому величеству неведомо й потому ему (Кікіну. – М.П.) къ нему Юрью къ одному не указано, а

прислані) онъ отъ царского величество съ грамотою ко всему войску запорожскому, й подать ему та царского величества грамота велено всему войску запорожскому, й къ гетьманову сыну й къ писарю къ Выговскому не ходить” [16].

Представники козацької старшини в розмовах з московськими дипломатами висловлюють побоювання, що Юрась Хмельницький в системі влади піде слідами свого батька: “І при ньому, мовляв, гетьмановім сині є багато таких, які з ним у приязні, а з полковниками не в згоді, і хочуть вони йому казати, щоб він, гетьманів син, ради не збирав, аби йому своєї влади не зменшити, так як і батько його ради не збирав, а володів усім сам: що розкаже, то все військо і робить” [17].

Москва охоче втручається в незгоди між козацькою старшиною, що виникли в зв’язку з питанням про Богданового наступника. Вже на першу козацьку раду після смерті Б. Хмельницького, що відбулася в Чигирині, Московський уряд намагався відправити своїх воєвод для контролю. На гетьманський бунчук і булаву з’явилося чимало претендентів з-поміж козацької старшини. Чи не кожний полковник мріє стати гетьманом, керуючись думкою – “чим я гірший”.

Миргородський полковник Григорій Лісницький не хотів віддавати гетьманських клейнод новому гетьманові Юрію Хмельницькому, і козацька старшина була змушена майже силою їх у нього відібрати. Серед таких настроїв правлячої верстви у середовищі українського старшинства Москва легко могла скористатися схильністю “до внутрішньої между собою незгоди”. Привід до втручання давала сама козацька старшина, починаючи від найвищих начальників. Навіть І. Виговський, найближчий прибічник Богдана Хмельницького, не “був на висоті” у розумінні державних завдань козацької верстви. “Канцлер Війська Запорозького”, а згодом запеклий ворог Москви, І. Виговський таємно від старого гетьмана видає московським людям дипломатичні документи-листування гетьманського уряду з різними іноземними Державами, які переважно ворогували з Москвою. Передаючи таємні листи до гетьмана, Виговський говорив бояринові Бутурліну: “Хотя будетъ отъ гетьмана въ чѣмъ й пострадать, однако готовъ великому государю нашему, его царскому величеству служить” [18].

Услід за І. Виговським чимало людей були готові служити московському уряду за грамоти на маєтки, за хутро та за “сукно англійское”. Згодом І. Виговський, ставши гетьманом, висловлював протест московському уряду з приводу того, що він приймає посланців з України без його відома, та ще його ворогів. Але ж своїми сепаратними зносинами з Москвою за спиною гетьмана Б. Хмельницького він сам показав приклад підриву авторитету влади в Україні. Люди з найближчого оточення Б. Хмельницького, такі, як І. Виговський, П. Тетеря та інші, також без відома гетьмана випрошували собі царські грамоти на землю. Хоча Б. Хмельницький отримав такі грамоти на Чигиринський повіт та персонально на Гадяч, він все ж не допускав відновлення старого землеволодіння. За нього, наприклад, Юрій Немирич, що приєднався до Війська Запорізького, не міг повернути своїх старих маєтків. Гетьманський уряд по завершенні національно-визвольної війни, в якій вирішальну роль відіграли селянські маси, був змушений зважати на настрої покозаченого селянства, і Б. Хмельницький намагався знайти шлях компромісу, який більш-менш відповідав би реальному відношенню сил в Україні. Не допускаючи відродження латифундій, гетьманський уряд наділяв потрібних для держави людей землею за їхню службу.

Козацьку старшину не задовольняло те, що право винагородження за військову службу належало гетьманові. Таємно від Б. Хмельницького вона шукала ласки у московського царя, який щедро наділяв землею в Україні “значних”, коли вони зверталися за

грамотами в Москву на підтвердження володіння маєтками. Проте ніхто із “челобитчиків” випрошеними в Москві маєтностями фактично не володів, “опасаясь отъ Войска Запорожского”. Вони тільки задовольнялися царськими грамотами в надії на “кращі часи”, коли ці грамоти будуть мати реальну силу “и Павелъ Тетеря говорилъ, чтобъ де царское величество не про что про то, чемъ кто его царского величества пожалованіи не велелъ, потому что про то и гетманъ Богданъ Хмельницкий не веда” [19].

У цих переговорах Тетері з боярами в Москві виявилися й інші подробиці внутрішніх відносин в Україні за гетьманування Б. Хмельницького. Війську Запорізькому після Польщі дісталася велика здобич: “И которые напередъ, сего въ той всей Украинь, в Малой Росіи и на Подоліи были города и мьста королевскіе и кляшторскіе и панскіе маєтности и тьми всьми владеют и доходы обирають на себе гетманъ и всё войско запорожское”. Однак з цих доходів у царську скарбницю “нічого не доходило”. Але Тетеря пояснив боярам, що й до гетьманської скарбниці мало що доходило: “А в Ніжинськiм та в інших повітах полковники збирають з двора золотих по два й по три, а гетьманові, мовляв, хоч дещо й дадуть, то ж все, а користають з того полковники, і від того у них чиниться заколот і бунт” [20].

Державний апарат, який сформувався в Україні у ході революційних подій, не був однорідний щодо свого складу. Цей апарат не мав жодних традицій, цієї інерції історичного процесу, яка дає змогу на довший час утримуватись на поверхні життя навіть слабшим організаціям. Складові елементи цього правлячого військового апарату не відзначалися високими моральними і політичними якостями. Могутня індивідуальність Хмельницького утримувала егоцентричні прагнення козацької старшини, хоч, як відомо, не завжди успішно. Коли ж не стало старого гетьмана, то навіть серед “„значних” відбувся розкол на групи. Саме у розбраті правлячого примусового апарату лежить зародок Руїни.

Перемога національно-визвольної війни в Україні зумовила значні зміни стосовно окремих верств населення. Насамперед майже зникла як пануюча верства шляхта польського типу. Хоч у Переяславському договорі та в подальших “статтях” згадується про права шляхти в Україні, насправді ж шляхта залишалася тільки за назвою. Прагнучи мати вплив у державі, вона дала змогу абсорбувати себе “Війську Запорозькому”. З вищих груп козацтва формувалася нова пануюча верства. Цей процес формації нового пануючого стану в умовах ще не пережитої війни був дуже болісний. Пануючій верстві довелося з перших кроків своєї діяльності наштотуватися на не бажані для неї прагнення селянства до емансипації. Уже Б.Хмельницький почав відступати від черні, своєї “правої руки”, і ми знаходимо його універсали монастирям і окремим особам на право володіння селами.

Звичайно, відновити стару систему шляхетського панування над посполитими селянами Б. Хмельницький не міг. Але оскільки він повертав деяким колишнім власникам їхні маєтності “кгрунта власніе”, то був змушений сам окремими розпорядженнями встановлювати відносини між власниками й селянами у нових обставинах. Після переможної національно-визвольної війни формула “звиклое послушенство” не могла задовольнити селян, і тому, наприклад, в універсалі на ім’я шляхтича Носацевича Б. Хмельницький зазначає: “А що тамъ слободяне ройжскіе часть тихъ же его власнихъ засьли грунтовъ, абы конечно зъ того десятину кождій давалъ”[21].

Хоч Б. Хмельницький радо приймав до себе ту шляхту, яку “Бог нахилив до Війська Запорозького”, проте шляхетний стан після війни вже не міг відродитися. У післявоєнний період націю репрезентував новий козацький клас. Ця пануюча верства була не викристалізована, і в своєму складі мінлива й плинна. Український уряд не знав навіть чисельності козацтва.

Повністю розділяємо думку В. Смолія про те, що Богдан Хмельницький – історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував в єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Однак нині, з висоти XXI ст., можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, інколи нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи – неоднозначної і суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Однак генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

1. Див.: *Документи Богдана Хмельницького.* - К., 1961. – С.28-30. 2. Там само. 3. *Архів ЮЗР. Т.4. – Ч.3. – С.438 – 439.* 4. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.348. – Оп.І. – Спр.6751. – Арк.68.* 5. *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.3. – С.72; Jarochowski K. Wielkopolska w czasie wojny szwedzkiej 1655-1657. – Poznan, 1884. – S.284.* 6. *Літопис Самовидця. Вид.2. – К., 1971. – С.25.* 7. Див.: *Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.* 8. Там само. 9. *ЦДІА України у м. Києві. – Ф.1407. – Оп.І. – Спр.93. – Арк.1 – 5; Полное собрание законов Российской империи. Собр.1. – Т.1. – № 119. – С.311 – 314; Акты ЮЗР. – Т.Х. – С.477 – 484; Воссоединения Украины с Россией. – Т.3. – № 245. – С.560 – 565.* 10. Там само. 11. Там само. 12. Там само. 13. *Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654).* - К., 1940. - С.246, 247. 14. Там само. 15. *Літопис Самовидця. – С.75.* 16. *Акты ЮЗР. – Т.2. – № 3.* 17. Там само; – Т.9. *Примітки – № 2.* 18. Там само. 19. Там само. 20. Там само. 21. *Цит. за: Смолій В. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба. – С.32.*

О.А. Матюхіна, Я.Я. Денісов

ЕТИКА ТА ВІЙСЬКОВІ ЧЕСНОТИ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ ЯК ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ УКРАЇНИ

© Матюхіна О.А., Денісов Я.Я., 2001

Розглянуто етику та військові чесноти запорізького козацтва як військового стану України, формування козацького кодексу честі, значення етосу козацтва в процесі державотворення.

The paper deals with ethies and military valour of Zaporizhia lossacks military units of Ukraine, the elaborating of lossack's codes of honour, the role of lossack etos in the proces of Ukrainian statebuilding.

Історичні умови України сприяли збереженню прошарку професійних воїнів як особливої верстви суспільства, особливої соціальної групи до кінця XVIII ст. Відсутність влас-